

TÄHELDUSED RISTIKIVI HÄLBIMUSTEST JA AINULISUSEST

Ilmar Vene. Kaugenemised. Täheldusi Karl Ristikivist. Toimetanud Tiina Hallik. Tallinn: Tuum, 2013. 261 lk.

Ilmar Vene esseistlik monograafia Karl Ristikivist tegeleb eeskätt kirjaniku isiksuse ainulisuse põhjendamise ja tema hälbimuse astme mõõtmisega, seades orientiirideks kolm kaugenemisteks nimetatud loomeperioodi. Võime kõhklusteta nõustuda, et „[p]üüd kaugeneda ilmub Ristikivi elus ja loomingus keskseks” ning et „Ristikivi kuulus kutsumuslike „Ära-maale” püüdlejate hulka” (lk 98). Mida aga Vene peab täpsemalt silmas esimese, teise ja kolmanda kaugenemise all, seda selgitab ta aegamööda samuti. Esimene, „sihituks kaugenemiseks” nimetatud hõlmab Ristikivi n-ö põnevusjuttudega ettevalmistavat loomisperioodi, „mil kirjanik suutis kirjutada kõigest” ja mille kokkuvõtlik sõnastus kõlaks kafkaliku hüüdena: „Ainult ära siit!” (lk 149). Teine kaugenemine tähendab seda, et noorsoo- ja põnevusjuttude autor tahtis saada tõsiseltvõetavaks kirjanikuks – see on küpsemise etapp. Ja kolmas kaugenemine algab Vene jaoks Ristikivi 1957. aastal alustatud „Päevaraamatuga”¹: „...autor, kes neljakümnendast eluaastast peale oli rääkinud vanadusest ja lähenevast surmast, virgub neljakümne viieselt uuele elule ja hakkab kavandama paarikümne romaani mahulist tsükli” (lk 150–151). Mõistetav ja loogiline jaotus, millest on

¹ K. Ristikivi, Päevaraamat 1957–1968. Eesti Kirjandusmuuseum. [Tallinn:] Varrak, 2008.

kirjandusuurijad varemgi lähtunud, tarvitades küll veidi teistsugust leksikat. Kuid Vene jaoks ei ole need Ristikivi kaugenemised pelgalt ajaliseltselt konkreetsed perioodid, vaid näiteks esimese, põnevusjuttudega seotud kaugenemise lõpp-punktiks peab Vene hoopistükki Ristikivi 1972. aastal ilmunud „kriminaalromaani” „Kahekordne mäng” (lk 165). Nii hõlmab kaugenemisteks nimetatud liigitus ennekõike kirjaniku mõtteilma tugipunkte, tema tegevussuunda, loomingu ainestikku ja teoseid ühendavat ideed.

Ootus uue Ristikivi-monograafia järele on kusagil õhus ikka hingitsenud, eriti pärast seda, kui uurijaile sai ligipääsetavaks Ristikivi pagulusaastate päevik, mille 2008. aastal ilmunud trükikõide on ka kõnealusel juhul olnud üheks alustalaks – just „Päevaraamatule” toetudes vermib Vene kaugenemistesse raamitud arutlusega tervikülevaate Ristikivist kui mõtlejast ja kirjanikust, käsitledes tema hingelaadi ja loomingut ühtse süsteemina. Sellegipoolest on tegemist kõige muu kui harjumuspärase biograafiaga, mis kujutaks vaadeldava kirjaniku elu- ja loomeloolevaadet lähtuvalt tema sünnist. Sootuks vastupidi: Vene alustab oma raamatut surmaga, täpsemalt isikliku mälestuspildiga nooruspõlvest, mis võib-olla pärineb ajast enne, võib-olla aga pärast 1977. ehk Ristikivi surma-aastat. Aga ta seob sellise alguse mõtteliselt väga kujukalt Ristikivi surma tõsiasjaga, põhjendades ära ka surmast alustamise: „Kuid vähemalt Ristikivi isiksusele ja elukäigule lähene-

misel näib lõpust alustamine tõepoolest sobivat: kujunes surm nii ebatavaliseks, siis ei saanud ka algus ja sellele järgneva kõige tavalisem olla” (lk 9).

Niisiis, „Kaugenemistele” lähenejal tuleb tõsiselt võtta raamatu pealkirja täiendavat, Vene esseistikaga kursis olijale juba tuttavat sõna „täheldused”. Iga pisiasjast suureks vaimulaadi üldistuseks paisuv tähelepanek toetub vastavalt Vene kui selle aasta tunnustatuima esseisti mõtteilmast lähtuvatele rõhuasetustele, mistõttu traditsioonilise elu ja loominguloo ülevaate otsija peaks olema ettevaatlik ja vahest piirdumagi seni ainsa täismõodus traditsioonilise käsitlusega „Teeline ja tähed” (1991) Endel Nirgi sulest, milles aga puudub põhjalikum kajastus Ristikivi pagulusaastaist. Nüüdne ilmunu peegeldab mitmest eri nurgast küll pagulusaastate päevikut, ja on ühtlasi andnud tõuke autori pürgamisele Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali esseistikapreemiaga, kuid nagu juba öeldud, on tegemist ühe ääretult kopsaka „arenguloolise esseega”, kui laenata sõnapaari Reet Neithali paarikümne aasta eest ilmunud Ristikivi loomingut analüüsivast vihikukesest.² Vene mastaapne käsitlus on lugemiseks igati vaimu virgutav ja täiendab eelnevaid Ristikivi-käsitlusi, ehkki kohe jääb silma, et aktiivseks kasutamiseks teose järgi haaraja võib kimbatusse sattuda mitte üksnes harjumuspärase ülesehituse, allikaviidete ja kronoloogilise süsteemi puudumise tõttu, vaid ennekõike seepärast, et raamatus puuduvad registrid. Klassikaline essee muidugi niisuguseid uhkeid lisasid ei eeldagi, kuid nimeregister tundunuks piisavalt tüseda kõite puhul siiski elementaarne, ja kuna tegemist on tükati hullumeelse mõtteloorägastikuga, osutunuks hõlbustavaks orientiiriks ka näiteks selline luksus nagu Ristikivi teoste register. Vene teises, lähestikku ilmunud essees, juubeli-

² R. Neithal, Karl Ristikivi. Arengulooline essee. Tallinn: Koolibri, 1994.

raamatust enamaks pürgimatus „Iroonilises kolmainsuses Hando Runneli mõtlemisviisi taustal” (Ilmamaa, 2013), mille alguspooles ongi uusaja isiksuse, enesekeskuse ja elulugude tulva üle mõlgutustes õigupoolest kokkulangevusi Ristikivi-raamatuga, leiduvad nii allikaviited kui ka nimeregister. Viimaseid tuleb nähtavasti pidada kirjastusepoolse hoolsuse viljaks, sest erinevalt oma kaugenevast kangelasest, kes on „algusest lõpuni, koolipõlvest kuni surmaeelse vanaduseni... korrektsuse kehastus, keda süüme paneb kannatama, kui talle on meenunud, et kirja lõpetamisel läks meelest tervitada korrespondendi abikaasat” (lk 79–80), pürib Vene oma viidetest ja registritest puutumata kirjatööga olema kõike muud kui akadeemilise korrektsuse kehastus, põlistades metsiku mõtlemise vaba mühinat.

„Kaugenemiste” ebatavalisus ja mõtlemise metsikus mõjub ühelt poolt värskendavalt ja uudelt, teisalt aga on kohati raskepärane ja distantsi loov. Ristikivi elu ja loomingu vaatlemine, eluliste „üksikühenduste” ning teoste motiivide kõrvutamine ja vastavate ajastukontekstide selgitamine on ette võetud erinevate, kahtlemata põhjendatud märksõnadega tähistatud teemade kaupa, mis moodustavad Ristikivi „Päevaraamatu” väljavõtetest või loomingulistest detailidest lähtuva vaba mõttevoolu tuumad ja annavad „Kaugenemistele” tervikuna ka liigenduse.³ Erinevate tuumsõnadega urgitsetakse põhjustes ja tagamaades, millest on võrsunud Ristikivi isiksuse keerukaimad tahud, tema „hingeelulised pisihälbed”. Nendeks on kõikvõima-

³ Et seegi kõlab ebatavaliselt, olgu üldpildist maigu andmiseks raamatu tuumsõnaline „sisukord” siin ära toodud: proloog, kimbatused tõlgendamisel, ühendused, sugulus, minevik, kodutus, korralikkus, taluti, pärinemine, maailmanägemine, haigus, tundmisviis, ohver, kaugenemised, esimene kaugenemine, teine kaugenemine, oli, kolmas ja viimane, epiloo.

likud hirmud, millele on leitud seletusi mitmes kontekstis ja mis võisid tõukuda „iseenda lakkamatust sundimisest” (lk 86), eriti ebamääraste hiibisõnumite kartus; sünnist pärisosaks määratud ja raame seadev korralikkus; „mingi iseäralik kodutuse dialektika” (lk 48); ja muidugi üleliigsus („kirjanik kuulus sünnihetkest surmatunnini nii-öelda ülearuste inimeste hulka”, lk 26) ehk tunne, millest „ei vabanenud kirjanik elu lõpuni”: „et teda igal pool kõigest talutakse” (lk 83), et ta on siin maailmas võõras ja liigne (lk 113). Ja mis kõik veel. Säärane keerukas „hingeeluliste pisihälvete” kompleks, mis annab tausta Ristikivi teostesse krüpteeritud sõnumitele ja nendeni juhatavatele üksikasjadele, on ahvatlenud varasemaidki uurijaid. Vene aga, hoides delikaatset ja ülendavat stiili ning siiski üritades sügavuti selgitada näiteks „kirjaniku arvatava neurootilisuse tagamaid” (lk 126), mõtiskleb toodud teemade ja iseloomuomaduste ümber laiemalt kui ükski teine, demonstreerides korraga nii tähelepanuväärset tööd kui ka Ristikivi-väärilist pieteeditunnet. Kuid kõikide põhjenduste ja loogiliste käikude juures ajab Vene kui esseist Ristikivi üle arutlemise varjus mingit väga oma asja. Ning raamatuks saanud vaba mõttevoolu raamib või kammitseb ikka õhtumaine kultuurilugu ja kristluse hääbumine – ehkki põhjusega, sest viimasele kuulub ka Ristikivi loominguline tähelepanu, nagu raamatus osutatakse (lk 257) –, nii et esseed hälbivad õige sageli oma märksõnaga seonduvast tuumast.

Mõnd juba teada teemat lahates ei ole faktilise põhja samasuse tõttu enam uudsete täheldusteni võimalikki jõuda, kuid „Kaugenemistes” siiski leidub olulisi tähelepanekuid. Näiteks on Vene tabanud sõnastada selle, et Ristikivi raamatuis pole sõprust ega armastust, vaid „Ristikivil on t u t t a v a d” (lk 76), sest kirjanikule „jäid hingelised püsiühendused tundmatuks” (lk 77) – selle-

ga võib kahtlemata nõustuda loomingulises kontekstis, kuid kirjaniku elulugu pakub tunnistusi siiski millestki muust. Ka „varavanaduse” teemat seostab Vene huvitavalt kahest küljest. Kõigepealt seostub kirjaniku juba enne neljakümneks saamist alanud vanadustunne teadmiselega tema ülearususest, mis oli täitnud kaugeid kujunemisaastaid ja mis ajapikku hakkas asendama kunagist illusiooni iseenda tugevusest – „Iga aastaga muutub äratundmine [oma ülearususest – B. M.] teravamaks” (lk 97). Teiseks „...oli Ristikivi oma kirjanduslikku tegevust alustanud väga noorelt. Ka see võis enneaegsel vananemisel kaasa rääkida” (lk 182). Nii on seegi hingeeluline pisihälve, enese varavanana tundmine, esitatud omaelulooliste mõrade ja loomingulise suutlikkuse tihedas põimingus.

Viimasega seoses tuleb aga teha oma-poolseid täheldusi: raamatus leidub vajakajäämisi või lünkasid (nimetamata neid päris vastuoludeks), mille võimalikku täidet Vene küll riivab ja vahest hästi teab, kuid lugejal endal tuleb see ridade vahelt välja noppida ja õigesse kohta paigutada. Üheks selliseks ongi omaeluloolisust puudutav teema. Vene lähtub veendumusest, et „Ristikivi kirjanduslikku laadi töökspidamised hälbivad olemuslikult viimaste sajandite üldsuundumusest” (lk 55), milleks on autobiograafilisus ja pihtimuslikkus ja millest tulenevalt „[i]segi kaugete aegade kujutamise pidi rajanema vahetult kogetul” (lk 56). Kahtlemata esindab Ristikivi üldsuundumuse vastandit, sest pihtimuslikkust tema teosed tõepoolest ei reeda ja üldiseks teadmiseks on saanud juba ammune sedastus: Ristikivi „teostes on autobiograafiline element kaunis napp”.⁴ Ometi ei puudu see täielikult ja hoolikal lugemisel võib autobio-

⁴ E. Nirk, Teeline ja tähed. Eurooplase Karl Ristikivi elu. Tallinn: Eesti Raamat, 1991, lk 5.

graafilisust ja vahetuid kogemusi tuvas-tada kas või õige pisikestes detailides nii tegelaste, maastike, mälestuste kui ka emotsioonide puhul, nagu seda on Ristikivi-uurimustes varasemaltki täheldatud ja mille kohta leiab tunnistusi ka „Päevaraamatust”. Tundub aga, et sedalaadseid üksikühendusi eirab Vene esialgu sihilikult ja jõuab isegi ebaselgete pörkumisteni, kirjutades ühest küljest autobiograafilisust eitavalt: „...isikliku elu mälestused mõjusid autorile hälvitavalt, talle piisas, kui kirjutamist suunas ainult „välja mõeldud” tegevusliin” (lk 57), teisalt aga paarkümmend lehekülge hiljem karakterite puhul kõheldes, „kas ei tuleks viimati möönda, et tegelaskujud on oma loojaga kahtlaselt sarnased?” (lk 77), põhjendades seda ilmnevusega, et „autor on niisama korralik nagu tema tegelased” (lk 78). Ja viimaks jõuab esseist tõdemuseni: „...kelle muu kui mitte iseendaga saaks kirjanik oma tegelasi täita” (lk 158). Jääb õieti ebaeenavaks, kuidas küll piisas Ristikivile isikliku elu mälestuste hälvitavusest hoidudes üksnes väljamõeldust, kui ometi on omaeluloolised tahud suunanud nii tegelaste kujutamisi kui ka tegevusliine (kas või nt „Viimse linna” episood poisipõlvest Phaleronis / Faliros⁵). Kui Vene kirjutab, et „[d]istantsitarvidus oli lahutamatu ka Ristikivi võimekusest: ikka selgus, et kaugeist ja nähtamatuiks muutunud asjust kirjutas ta paremini kui vahetult kogetuist” (lk 123), siis ei tasuks jätta kõrvale tõsiasja, et mõnikord Ristikivi ju lihtsalt belletriseeris, kujutles mingi vahetult kogetu asja kaugeks, et ähmas-tada ilmset intiimsust ja realistlikkust.

Vahest tuleks seetõttu aupakliku ja delikaatse joone hoidmist hinnates lihtsalt kergel meelel nõustuda Janika Kronbergiga, kelle hinnangul erudiit Ilmar Vene on ennekõike „vaimuloo-lane ja mitte uute faktide avastaja või

käibeletooja”, ning kui „Kaugenemistes” jääbki mõni vähem tuntud Ristikivi eluseik arvesse võtmata, siis ilmsel põhjusel, et „[f]aktidesse takerdudes jääksidki suured üldistused tegemata”.⁶ Kuid lüngad peidavad eneses siiski täitumise potentsiaali ning eelneva lõiguga seoses ei saa jääda märkamata, kuidas romaanide üle arutlemise keskmeks on „Kaugenemistes” seatud piisavalt jäik tööik Ristikivi pühendumisest üksnes kaugetele aegadele (nt lk 28; või: „Ristikivi oli kutsumuslik minevikuhuviline” ja sellest johtub tema mõtlemisviis, lk 120). Mis on muidugi täiesti tõsi, aga seejuures on kindlameelselt jäetud kõrvale geograafia, mis kahtlemata huvitas vastava haridusega Ristikivi ja mis tema teostes kattub nii mõnelgi juhul kirjaniku enese reisidel kogetuga. Veenest erinevate huvidega uurija jällegi võib julgelt arvata, et geograafia ei olnud Ristikivile ebaoluline, vaid seegi määras loominguilise ainese valimist või vähemasti väljakujunemist. Vahest ei ole „Päevaraamatus” tähtsusetud kirjaniku märkmed selle kohta, et ta püüdis ajada entsüklopeedia kaudu Konradini jälgi ning leidis kaardilt Tagliacozzo, või mainimised „Põleva lipu” kirjutamisjärje kohta, millisesse punkti kaardil on Konradin jõudnud, ning veidi hilisem mõte „Konradini teekonda järgi teha”.⁷ Vene seab Ristikivi ühe varaseima ja kogu eluks meelde jäänud lugemisela-muse, „Ristikoguduse ajaloo” kui esimese tutvuse ajaloo (lk 29–30) kõige edasise mõõdupuuks, täheldades, et „[m]e ei saa kuulda, et maadeavastamise lugu (geograafia!) oleks talle juba koolipäevil erakordseid elamusi pakkunud” (lk 30). Ent mida arvata siis lapsepõlves loetud ja samuti Ristikivile kogu eluks meelde jäänud loost „Maal, kus palmid kasva-

⁶ J. Kronberg, Kus on see Ristikivi? – Eesti Ekspress: Areen 7. V 2014.

⁷ K. Ristikivi, Päevaraamat 1957–1968, lk 94, 155–159, 170.

⁵ K. Ristikivi, Päevaraamat 1957–1968, lk 524, 526.

vad”, milles kirjeldati imeliste kauguste igatsusi ning avastuslikke seiklusi ühel idüllilisel maal? Ometi reedab see ju ka tõmmet kaugete maade poole, eriti kui Ristikivi ise on hiljem seda meelde jäänud lugemiselamust hinnanud kui pea-aegu „ettekavatsetud osa mingis suuremas mustris”⁸ ning sellele korduvalt vihjanud ka kirjavahetuses.

Kuid nagu Vene on hinnanud subjektiivsust „esseistika pärisosaks”,⁹ on siingi aluseks esseisti subjektiivsus: Ristikivi mõtteilma ja hingelaadi üle arutlemistes on hüljatud igasugune „hälvitav” kribu-krabu, mis ei ühildu Vene enda vaimulaadi ega rõhuasetustega, ning raamatus ilmnevad põhiväärtused ja esiletõstetud ei hooli võimalikest objektiivsetest nihetest ega pörkumistest, kui need võrsuvad kindlalt, Vene maailmavaadet kandvalt aluselt. Selle arvele võib kanda ka Ristikivi „üldisemat laadi arusaamade” näitlikustamised erinevate maailmakirjanike toel, mille aukartustäratav rida (alates Dantest kuni Jaan Kaplinski ja Mati Undini) ei too esile üksnes Ristikivi ühisosa mõne teise suurkujuga, vaid ühtlasi Vene erudiitse lugemuse. Viimast põhjendab eriti näitlikustamine selliste kirjanike või mõtlejatega, keda Ristikivi ei tundnudki, ja lähtumine justkui paratamatusest, et päevikus kajastub Ristikivi väärtkirjanduse lugemise elamusi vähe. Samas on näiteks kõrvale jäetud suurem osa neid autoreid, kellega algab Ristikivi 1941. aasta 23. oktoobril alustatud „Kirjanduslik päevik”. Säärane valik aga demonstreerib just aupaklikkust, koguni iselaadset aristokraatlikku poosi, sest Vene hinnangul „pole erilisi sõnu vajagi, kui „Päevaraamatu” monotoonse võitu kurtmisi mõista tahame; piisab autori

võrdlemisest teiste samasugust eluviisi harrastanud inimestega” (lk 125), ning tema meelest vastab just eurooplane Ristikivi parimini „kujutlusele suurest kirjanikust” (lk 140), sobides nii ka kõige paremini esindama eesti kirjandust (lk 143). Ja nii võib lugeja vähemalt selles osas kergendustundega veenduda, et iseloomuliku maailmapiltide kõrvutuste ja iseenda vaimuküpsuse toel jagab Vene järk-järgult teetähiseid ennekõike Ristikivi vaimuilma avaramalt mõistmiseks – olgugi raamatu peamiseks ülesandeks kriipsutada alla Ristikivi ebatavalisust, tema ülearusust ja mõtteilma hälbivust, öhkub „Kaugenemistes” peenekoelist püüdu mõista sarnase vaimulaadiga kirjanikku ja inimest, mis ka õnnestub. Lisaks püsib kõnealune raamat oluliselt rohkem keskmesse paigutatud kirjaniku läheduses, erinevalt Runneli-raamatust, mis võib tagasihoidlikuma lugeja, kelle lemmiksõnavara hulka ei kuulu „põrm-lane”, kergesti tõrksaks muuta.

Teadagi, monograafia on üks kõige tänamatumaid kirjandusloolisi žanre mitte üksnes seetõttu, et selle kirjutamist ei soosi eriti ükski ametikoht ega toetussüsteem, vaid ka seepärast, et mis tahes viisil see on kirjutatud, varem või hiljem saab selle autor poolehoidu ja respekti kõrval ikka ka millegi pärast kõvasti hurjutada, nagu on näidanud eriti viimaste aastate hinnangud eesti kirjanduslooliste monograafiade vastuvõtus. Sestap jäägu mainimata tarbetud kordused, mitmed pisiapsakad ja üleliigsed targutused „Kaugenemistes”, sest Vene ettevõtmine, olgu kui tahes lugejat pelutav, väärrib tunnustust ka igal muul moel kui preemiaga – sellisel viisil raamatuid vaevalt keegi teine peale Ilmar Vene kunagi kirjutab.

⁸ K. Ristikivi, Laupäev, veebruar, 1923. – Mälestusi ja reisikirju. Loomingu Raamatukogu 1993, nr 1–2. Tallinn: Perioodika, lk 15.

⁹ I. Vene, Mõtlemise pillerkaar. – Sirp 2. IX 2011.